

Sønderjyske Årbøger 2022

Redaktion:

Anne Marie Ludvigsen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Forord

AF REDAKTIONEN

I år er det 100 år siden, Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Dette markeres på flere forskellige måder. Dels afholdtes i november en jubilæumsfest på Folkehjem med både foredrag og festligt samvær, dels er netop udkommet bogen *Sans for Sønderjyllands Historie. Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022*, og endelig er afholdt en foredragsrække under titlen "Det Sønderjyske DNA gennem 100 år". Jubilæet skal naturligvis også markeres i denne årbog, hvor forfatterne bag førnævnte bog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, i deres artikel med næsten samme titel sammenfatter fortællingen om foreningens virke igennem de mange år. Artiklen er den sjette i denne bog.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøger hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen er fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handler om hollandske fliser på væggene i Rømøs ældre huse. Artiklen placerer handlen med disse fliser i det samlede handelssamkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen er skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortæller om de enorme forandringer, afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand.

Som nummer fire følger en artikel af Mogens R. Nissen, der handler om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen er en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen. Det drejer sig om John Nis Lorensens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig.

Som årbogens sidste artikel, der efterfølger jubilæumsartiklen nævnt ovenfor, har SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter landdagsvalget i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering.

Som altid er årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i Grænselandet samt naturligvis fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

God læselyst!

Redaktionen.

I krigens skygge

Civile dødsfald på Als i 1864

AF DITTE KOCK OG JENS JACOB REFSHAUGE BECK

En krig påvirker ikke kun de soldater, der kæmper i den, men også civilbefolkningen i det område, hvor den bliver udkæmpet. I 1864 stod de største kampe i Slesvig, og i lange perioder lå store hære, først den danske, derefter den preussiske, på øen Als. Befolkningstallet steg, og civile og soldater kom tæt på hinanden. I 1800-tallet var sygdomme krigens faste følgesvend, og soldaterne smittede lokalbefolkningen på Als. Som følge deraf var der en overdødelighed på øen, markant større end den overdødelighed, der sås i Kongeriget.

Kisten var dækket af grønne krans og så meget lille ud, som den stod der i den smukke og statelige kirke på Augustenborg Slot. Kl. 11 samledes en lille flok til begravelse. Efter ceremonien gik begravelsestøtten til kirkegården i den anden ende af byen. Ved den pyntede grav holdt Ulkebøls præst, Hans Krog-Meyer, en smuk ligtale for sin afdøde slægtning, som han selv havde stået fadder til. Et nedbøjet forældrepar lyttede tavst med.¹

11-årige Anna Dorothea Arnesen blev begravet den 13. april 1864. Hun blev af alle beskrevet som en smuk, prægtig og bomstærk pige. Hendes historie kendes tilfældigvis, fordi en del af de ret prominente voksne omkring hende skrev dagbøger og breve, der blev udgivet i eftertiden. Den er dog ikke unik på Als under krigen 1864.

Anna Dorothea Arnesen (1852-1864). Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

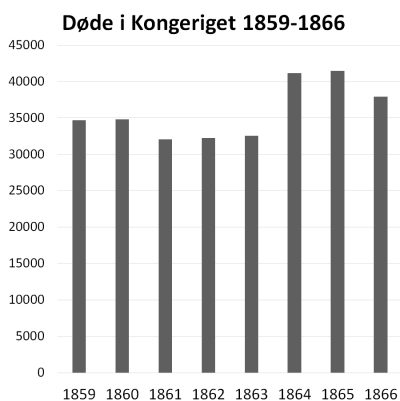
Da coronaen ramte i foråret 2020, var det oplagt for os – og mange andre formidlingssteder – at bruge nedlukningen på at undersøge, hvilke epidemiske sygdomme der herskede i den tid, vi formidler. I forvejen vidste vi, at 25 % af de cirka 3.100 faldne danske soldater i 1864 døde af sygdom, men spørgsmålet var så af hvilke sygdomme. I både den danske og den preussiske hær – hvor også 25 % af de faldne soldater døde af sygdom – var det primært tyfus, der dræbte. Under arbejdet fandt vi en opgørelse over det samlede antal dødsfald i Kongeriget Danmark i midten af 1800-tallet. 1864 overgik 1863 med mere end 8.600 døde.² Hvis vi vil vide, hvor mange af disse der er civile, må vi fratrække de soldater, der blev begravet i Kongeriget, enten fordi de døde her, eller fordi de efter deres død blev sendt hjem til Kongeriget. Hvor mange det præcist drejer sig om, har vi ikke tal på, men selv med et forsigtigt bud kommer vi nok ikke under 7.000 ekstra døde civile og dermed en overdødelighed på ca. 20 % i forhold til de fem foregående år.

De ovenstående tal omfatter ikke Hertugdømmet Slesvig, hvor de største kampe stod under krigen, og hvor både Danmark og Preussen havde store dele af deres hære stående. Det er ikke lykkedes os at finde tal over dødsfaldene i Slesvig i 1860'erne. Ser vi på de samlede tal for de tre hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg, var der en overdødelighed i 1864 på 7,5 % i forhold til de fem foregående år. I 1863 døde der 18.947 personer, mens der i 1864 døde 20.375 personer.³ Fra tallet for 1864 skal vi igen trække de døde soldater, der blev begravet i hertugdømmerne, og dermed forsvinder overdødeligheden helt. Tallene kan dog ikke fortælle noget om de lokale forhold i Slesvig, da der var stor forskel på de tre hertugdømmer i 1864. Slesvig var den primære krigsskueplads og der, hvor store dele af hærene opholdt sig, mens Holsten og Lauenborg stort set ikke var berørt af krigen. I en undersøgelse af overdødelighed må Slesvig betragtes separat. Formålet med denne artikel er at undersøge, hvordan det civile dødstal så ud i området, hvor krigen primært blev udkæmpet, og især øen Als var under hele krigen hårdt belagt med soldater. Vi har udover Als valgt at kigge på tre købstæder i Kongeriget, som var meget forskelligt påvirkede af krigen, for at sætte forholdene på Als ind i en større kontekst.

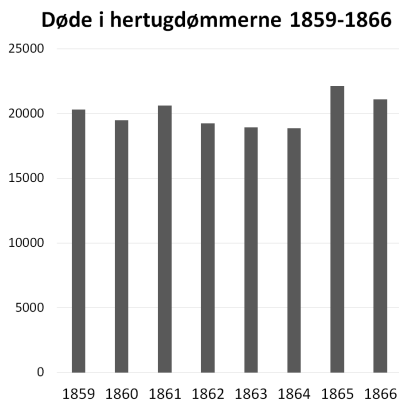
Krigen 1864 er et populært emne i dansk historieskrivning, men fokus er oftest på soldaterne. Civilbefolkningen bliver ikke nævnt i større grad, og når den gør, er det mest i lokalhistoriske fremstillinger eller øjensvidneberetninger. I 2015 udkom dog antologien "1864 – Mennesker mellem magterne", redigeret af Rainer Hering og Hans Schultz Han-

sen. Antologien indeholder en række artikler om, hvordan civilbefolkningen blev påvirket af krigen. Her kan især nævnes Inge Adriansens artikel "Civilbefolkningens vilkår under krigen i Sundeved og på Als i 1864", der blandt andet behandler emner som ægtkørsel, Sønderborgs bombardement og krigsskadeserstatningerne efter krigen. Med i artiklen er en liste over dødsfald i området.⁴ Her har Inge Adriansen medregnet alle dem, hvor krigen er nævnt i kommentarfeltet i kirkebogen, blandt andet de civile, der var flygtet fra Sønderborg og døde, mens de opholdt sig i et andet sogn. Listen indeholder 13 personer og ser altså ikke på det samlede antal dødsfald på Als og Sundeved i året 1864. I samme antologi findes Steffen Elmer Jørgensens artikel "Administrationen, civilbefolkningen og besættelsesmagterne i Vejle Amt i 1864",⁵ der gennemgår civilbefolkningens vilkår i Vejle, en af de købstæder, vi også har kigget på i vores undersøgelse. Artiklen giver et fint billede af, hvor hårdt amtet var ramt, men ser ikke på dødsfald.

Vores undersøgelse har vi baseret på kirkebøger fra sognene på Als, der er tilgængelige på Rigsarkivets hjemmeside. Dødstal kan svinge meget fra år til år, og vi har derfor i vores undersøgelse valgt at regne med et gennemsnit af de fem år, der ligger op til 1864, for at finde en slags 'normal'. Vi kunne have valgt at udregne normalen for en længere periode end de fem år, men så skulle vi til at modregne det i forhold til befolkningstallet, der i denne periode stiger med mere end 10 % på et tiår.⁶ Vi har optalt alle døde i perioden 1859-1866; de sidste to år for

I krigsåret 1864 steg dødeligheden i Kongeriget. Med til disse tal hører ikke Hertugdømmet Slesvig og dermed Als.

I 1864 steg dødeligheden i hertugdømmerne ikke samlet set. Der var dog store lokale forskelle.

at se, om overdødeligheden falder igen. I 1864 blev en del af de faldne soldater skrevet ind i kirkebøgerne. De er ikke talt med, da denne undersøgelse drejer sig om civilbefolkningen. Vi har i optællingen skelnet mellem børn og voksne, hvor voksne er fra 18 år og op. I første omgang talte vi dødfødte med, men fandt hurtigt ud af, at antallet af dødfødte ikke steg i 1864 i forhold til andre år. De dødfødte kan næppe tilskrives krigen, og de er derfor ikke regnet med.

I forhold til dødsårsager støder vi på kildeproblemer. I Slesvig blev der ikke lavet indberetninger om dødsårsager, hverken i byerne eller på landet. I Kongeriget blev der lavet indberetninger fra lægerne i købstæderne, men ikke fra landdistrikterne. Præsternes optegnelser er derfor den eneste kilde, vi har haft til rådighed. Læge Julius Bentsen skrev i 1863: "Vi vide, at for landdistrikterne finder aldeles ingen angivelse af dødsårsager sted; thi præsternes indberetninger om dødsfald af epidemiske sygdomme må, som ovenfor bemærket, vel frakendes så godt som al værdi."⁷ I mangel af bedre er det dog deres beretninger, vi må støtte os til. Præsternes optegnelser i dagbøger og kirkebøger skal altså tages med nogle forbehold og kan næppe klare en nutidig, lægevidenskabelig kontrol, men selvom de ikke var læger, bemærkede de, at noget var anderledes, og at mange unge døde af sygdomme, der mindede om hinanden. Kildematerialet kan ikke give en nøjagtig statistik over dødsårsagerne, men kan give et nogenlunde billede af, om det er sygdom, alderdom eller ulykker. Når en præst angiver tyfus som dødsårsag, er det muligvis en anden sygdom, men vi vælger at stole på, at det trods alt var sygdom, der var dødsårsagen.

Als under krigen

Als og Sundeved var centrum for de største kampe under 2. Slesvigske Krig. Ifølge folketællingen fra 1860 var indbyggertallet på Als 23.188.⁸ Efter tabet af Dybbølstillingen, hvor alle soldaterne måtte samles på Als, lå omtrent 19.000 danske soldater på øen.⁹ Styrken blev kraftigt reduceret, og ved våbenhvilens ophør den 26. juni 1864 var den nede på cirka 12.000 soldater.¹⁰ Selv de 12.000 soldater betød en markant forhøjelse af indbyggertallet. Under Dybbøls belejring havde den danske hær kanonbatterier stående langs kysten ved Alssund. Dybbølstillingens reservestyrker lå i Sønderborg, mens resten af øen blev brugt som kantonnement for de soldater, der havde fri. Den store baraklejr lå ved Sundsmark, men da der langt fra var plads til alle soldater i lejren, spredte både officerer og menige sig ud hos de lokale på øen. Her hyggede de sig med beboerne,

Også præstegården i Guderup (Egen Sogn) havde besøg i 1864. På billedet ses 5. Regiments musikkorps. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

der primært var dansksindede og gerne ville hjælpe soldaterne. Kokkepigerne kunne lokkes til at tilberede maden, og præstens datter kunne tages med på spadseretur i haven. Ikke kun soldaterne skulle indkvarteres; det samme skulle flygtningene fra Sønderborg. 15-årige Bertha Clausen (senere gift Hahn) boede med sin mor og søskende i Sønderborg, men måtte flygte fra byen på grund af bombardementet. Familien tog ud til Berthas morbror Holger Fangel, der var præst i Notmark. I sine erindringer beskrev Bertha de trange forhold på præstegården:

Skønt præstegården var overfyldt med indkvartering, både ude og inde, blev der skaffet plads til os; vi var to voksne og tre børn, så det var ingenlunde let. Min morbror måtte afstå sit eneste tilflugtssted, studerekammeret, og indrette sig et sådant i det lille soveværelse, der lå mellem dagligstuen og køkkenet, så at al uroen fra begge sider kunne høres ind, men som nu var det eneste rum, han og hans hustru havde til rådighed. Alle gæsteværelser var fuldt optagne af officerer, som sandelig heller ikke havde for megen plads. I den store havestue var der stabskontor, og i det tilstødende "bedste" værelse boede obersten. Den lille daglig-

stue var både spisestue og opholdsværelse for familien selv og officererne. Husets sønner og mine to brødre blev stuvet ind i et gårdværelse, loftsværelser var der ingen af i den et par hundrede år gamle præstegård. Men trods de indknebne forhold var der aldrig noget i vejen; der var endog en vis festivitas over den altid befolkede dagligstue, hvor der kunne samtales med så megen munterhed og så megen alvor, medens efter middagsmåltidet piber og cigarer udsendte så tætte røgskyer, at man knap kunne se hverandre.”¹¹

De danske officerer holdt især af at blive indkvarteret på palæet i parken ved Augustenborg Slot. Her boede fornævnte Anna Dorothea Arnesen sammen med sine forældre Peter og Wilhelmine Arnesen. Hverken Peter eller Wilhelmine var oprindeligt fra Als, men de havde en stor omgangskreds på øen. Peter var fætter til brødrene Hans og Christian Krog-Meyer, der var præster i henholdsvis Sottrup og Ulkebøl. Wilhelmines niece Olufa var gift med Sønderborgs borgmester, Hilmar Finsen. Via sit arbejde som herredsfoged havde Peter daglig kontakt til hæren og lærte hurtigt officererne at kende. En af de officerer, der blev indkvarteret på palæet, var den unge løjtnant Peder Ramsing:

Hele staben blev indkvarteret hos herredsfogeden, justitsråd Arnesen, som bebor et af de tidligere hertugelige palæer. Her fandt vi en mageløs modtagelse, først med et godt middagsmåltid, som snart bragte os til at glemme dagens genvordigheder, og dernæst med et natteleje, som – nå du som stadig lever et mageligt borgerligt liv med regelmæssige måltider og en god seng, du ved ikke hvad det vil sige efter i mange nætter ikke at have kunnet sove for kulde, da at kunne hvile sig rigtig ud. Her har jeg nu en uge levet et idyllisk liv i en uendelig elskværdig familiekreds, så fredeligt og roligt, som en krig slet ikke eksisterede.¹²

På palæet åndede alt – trods krigen – fred og idyl, men andre i lokalbefolkningen begyndte at bekymre sig. Præsterne førte kirkebog over fødsler, viede og døde, og ret hurtigt gik det op for dem, at antallet af døde i 1864 var usædvanligt højt. Christian Krog-Meyer var præst i Sottrup på Sundeved¹³ og skrev i april i sin dagbog:

Lad det være sagt i en god tid: her i præstegården er vi hidtil blevne forskånede for den slemme sygdom, men vi have også været særlig gunstig stillede derved, at præstegården blev generalskvarter, medens alle gårde og huse ellers have været opfyldte af militær, så at ejeren have måttet nøjes med et lille rum, ofte uden kakkelovn. Dødeligheden er derfor også stor; i dag er der anmeldt det 11. dødsfald i denne måned, medens gennemsnittallet af døde for et helt år er 16-18.¹⁴

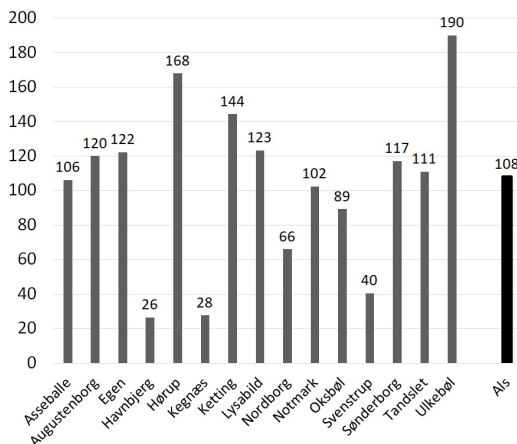
Antallet af døde

Der kan være mange årsager til, at dødstal stiger og falder. Epidemier, høstudbytte, vejret og så selvfølgelig: krig. Uanset årsagen er stigningen ret markant på Als. Dødstallet stiger i *alle* 15 alsiske sogne fra årene 1859-63 til 1864. Havnbjerg og Kegnæs stiger mindst med henholdsvis 26 % og 28 %. Herefter følger Svenstrup, Nordborg og Oksbøl. Bemærk, at det er sogne, der ligger langt væk fra baraklejren i Sundsmark i Ulkebøl Sogn. Tilsyneladende havde lazaretter ikke lige så stor indflydelse på dødstallet som indkvarterede soldater. Øens to store lazaretter lå i Augustenborg og Nordborg, men det var ikke de sogne, der mistede flest.¹⁵ Muligvis skyldes det, at de soldater, der var så syge, at de lå på lazaret, ikke var særligt mobile. De kom næppe ud af sengen og derfor ikke ud til civilbefolkningen. I soldaterlejerne fandt man til gengæld de raske smittebærere, der havde en stor kontaktflade med de lokale.

I de resterende 10 sogne er antallet af døde mere end 100 % højere end gennemsnittet for de foregående fem år. Ulkebøl og Hørup, der har de største stigninger, ligger på henholdsvis 190 % og 168 %.

For hele Als er der tale om en stigning på 108 %, altså markant mere end Kongerigets "kun" 20 %. Overdødeligheden blandt de voksne på Als er på 74 %, men for børnene er den hele 168 %.

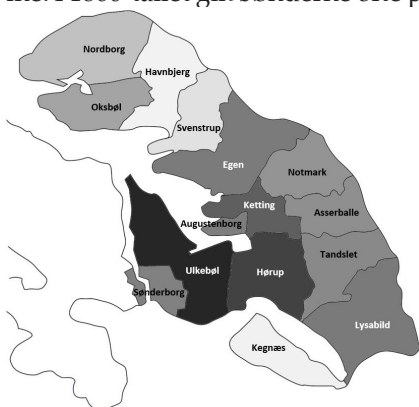
**Stigning i antal døde på Als
fra 1859-63 til 1864 (i %)**

I ti af de femten alsiske sogne stiger dødstallet med mere end 100 % i 1864.

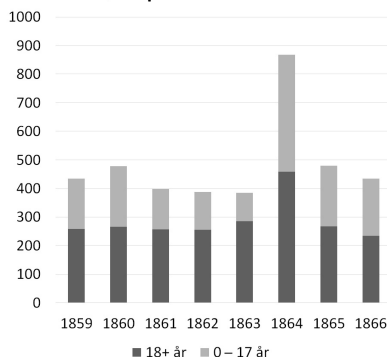
En hård indkvartering

Selvom soldaterne ikke skyder efter civilbefolkningen, kan de skade den på mange andre måder. Så store troppestyrker kan hurtigt fordoble indbyggertallet i en lille landsby, men infrastrukturen vokser ikke med samme hastighed. Sovepladserne mangler, og toiletterne gør det samme. I 1800-tallet gik bønderne ofte på toilet ude hos dyrene, og soldater-

Kortet viser, hvor dødsskatten steg mest på Als i 1864. Jo mørkere farve, jo større overdødelighed. De store soldaterlejre lå i Ulkebøl Sogn.

Døde på Als 1859-1866

Antallet af døde på Als steg voldsomt i 1864, men faldt også hurtigt igen i 1865.

ne var dermed henvist til det samme eller måtte gå af sides, hvor der nu lige var mulighed for det – måske for tæt på drikkevandet.

Ligesom præsterne hurtigt opdagede det stigende dødstal, regnede de og lægerne også hurtigt ud, at soldaterne var skyld i det. J.P. Poulsen, der under krigen var læge ved arméen, skrev efter krigen en artikel om sygdom blandt soldaterne:

Betydningen af de her antydede fordærlige momenter spillede desværre også en vis rolle iblandt den civile befolkning på Als; af sognepræsten i Ulkebøl hørte jeg således flere gange alvorlige beklagelser over den mængde børn og kraftige unge mennesker, som tyfus bortrev i hans menighed, og jeg har ligeledes selv oftere i flere af de landsbyer, hvor vi fra tid til anden kantonnerede, haft lejlighed til at yde den indfødte befolkning min hjælp som læge i tilfælde af tyfoid feber af aldeles det samme præg som mit eget mandskabs.¹⁶

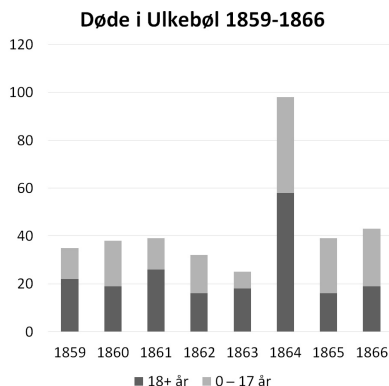
Sognepræsten i Ulkebøl var Hans Krog-Meyer, og især hans sogn var under pres. Sønderborg sogn lå for tæt på slagmarken og de preussiske batterier, til at soldaterne kunne opholde sig der i længere tid. Ulkebøl derimod lå så tilpas langt væk, at soldaterne var i sikkerhed, men ikke skulle marchere for langt for at komme op på slagmarken. Den store soldaterlejr lå i Sundsmark. Af de 15 sogne på Als er det i Ulkebøl, vi ser den største stigning i antal døde.

Som en af få præster på Als skrev Hans Krog-Meyer ofte, hvad folk døde af. Krog-Meyer var præst i Ulkebøl fra 1832 til august 1864, hvor han som mange andre dansksindede præster i Slesvig blev afsat. Fra januar til og med august 1864 døde der 79 personer i Ulkebøl sogn. Den med afstand oftest forekommende sygdomsårsag var tyfus, der dræbte 14 personer. Sygdommen, der dræbte næstflest, var svindsot, som 4 personer døde af. Svindsot (også kaldet tæring) er en ældre sygdomsbetegnelse, der dækker over sygdomme, der medfører vægttab. Her kan det altså være kræft, tuberkulose eller noget helt tredje.

Fra september overtog en anden føringen af kirkebogen, hvorefter der døde 19 personer i resten af året af varierende årsager.

Selvom både militære og civile myndigheder var klar over problemet, var der ikke meget at gøre ved det.¹⁷ Baraklejren var ikke stor nok til alle, og at tvinge soldaterne til at sove på åben mark ville svække hæren for meget.

Tyfus var altså et stort problem i Ulkebøl, og det var også den, der ramte Anna. Vi ved ikke, hvornår hun blev syg, eller hvordan hun blev smittet. Det kan skyldes de indkvarterede soldater eller palæets nabo,

Ulkebøl sogn var det hårdest ramte af de alsiske sogne i krigen 1864.

Augustenborg Slot. Her havde den danske hær indrettet øens største lazaret, hvor et stort antal sårede og syge blev indlagt. På 11-årige ben er løbeturen til slottet ikke lang, og Anna kom nok i kontakt med flere fra slottet. Den ellers sunde pige blev hårdt ramt af sygdommen. Sønderborgs borgmester, Hilmar Finsen, skrev den 5. april et brev til sin højgravide kone, Olufa, der var rejst i sikkerhed i København:

Anna Arnesen har været og er endnu meget syg (tyfoid feber), hun og tante Mine skulle i går have rejst til Sønderborg, men da lille Anna kom i vognen, var hun så svag, at hun måtte bringes ind igen; Arnesens var herinde i går eftermiddag, og var meget bekymrede for hende, men i nat har hun sovet godt og har det en del bedre i dag.¹⁸

Øvrige sogne på Als

Udover Ulkebøl har vi ikke mange informationer om dødsårsager i civilbefolkningen, da de andre præster sjældent skrev noget ned om det. Præsten i Asserballe sogn brugte ikke kirkebogens bemærkningsfelt en eneste gang i hele 1864. I Egen skrev præsten, hvem den afdøde efterlod. Præsten i Havnbjerg angav halssyge (difteri) som årsag til flere dødsfald blandt børn, men skrev ikke, hvad de voksne døde af.

Præsten i Notmark noterede ofte dødsårsagen, når afdøde var under 70 år. I 1864 var der 54 dødsfald i sognet. De hyppigste sygdomsårsager var tæring med fem dødsfald og difteri med syv dødsfald. Af de syv med difteri var den ældste 22 år, og de døde alle i perioden 23. maj 1864 – 27. juni 1864.

Desværre har vi ikke andre kilder til dødsårsagerne, fordi der som tidligere nævnt ikke blev lavet indberetninger i Slesvig om dødsårsagerne. I langt de fleste sogne er det altså ikke muligt at sige, hvad befolkningen døde af, men vi kan med sikkerhed sige, at de ikke blev dræbt af soldater. Den danske civilbefolkning var ikke et militært mål i 1864, og på landsplan kender vi kun ganske få tilfælde, hvor civile er døde af direkte krigsrelaterede årsager, altså geværkugler eller granaater. En hurtig undersøgelse af kirkebøgerne i de byer, hvor koncentrationen af soldater har været størst, afslører på landsplan (og en enkelt i Flensborg) i alt 14 direkte krigsrelaterede dødsfald. Muligvis gemmer der sig flere dødsfald i andre kirkebøger, men det er næppe mange. Havde der været systematiske overfald på eller henrettelser af civile i Danmark, ville det have vakt et ramaskrig i både national og international presse, og derfor ville vi i dag have kendt til det.

I kirkebøgerne fra året 1864 er der på hele Als kun to tilfælde af direkte krigsrelaterede dødsfald. Det ene var den 17-årige lærling Heinrich Schirmhof, der blev dræbt af en granat under Sønderborgs bombardement den 2. april 1864. Det andet var den 19-årige tjenestepige Anne Cathrine Jensen fra Kattrup, der ved et ulykkeligt tilfælde blev skudt af en preussisk soldat og døde den 11. september 1864. Det er højst usandsynligt, at der gemmer sig krigsrelaterede dødsfald i de kirkebøger, hvor kommentarfeltet ikke blev anvendt. Selv de præster, der stort set aldrig brugte kommentarfeltet, skulle nok skrive, når der skete noget andet end sygdom, for eksempel selvmord eller ulykker. Således bemærkede præsten i Lysabild, at skolelærer Hansen Duus' 26-årige kone, Terkla Mathilde, blev fundet i skolens brønd den 24. juli 1864.¹⁹ Hvordan hun endte der, er der ingen oplysninger om. Bagerst i artiklen findes en liste over alle de civile dødsfald, vi indtil videre er stødt på.

Langt størstedelen af de ekstra dødsfald på Als må altså skyldes sygdom. Ikke nok med at de civile blev syge, de fik heller ikke den nødvendige ro til at komme sig. Præst Nicolai Feilberg i Ullerup på Sundved beskrev situationen meget rammende:

Ved middagstid jordfæstede jeg liget af Kristiansens datter på Filipsborg. Jeg havde flere gange besøgt hende under sygdommen. Lægehjælp savnedes ikke. Men hvor kan helbredelse ventes, når den syge ligger sammen med en halv snes mennesker i et lille rum?²⁰

Anna Arnesen døde den 10. april til stor sorg for alle omkring hende. Christian Krog-Meyer, fætter til Peter Arnesen, skrev i sin dagbog:

Medens vi glæder os over, at begivenheden på Vissingsminde er lykkelig overstået, gør det os usigelig ondt, at Arnesen har mistet sin kære Anna, den prægtige, bomstærke pige, som var sundheden selv og som Arnesen elskede så højt.²¹

Købstæder i Kongeriget

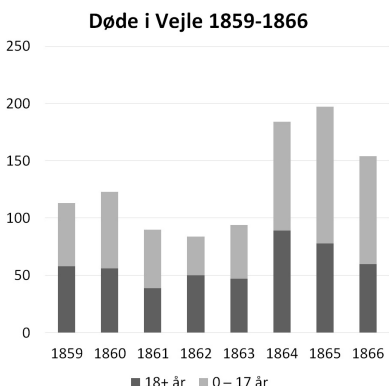
På Als er det tydeligt at se, hvordan krigen påvirkede dødstallet. For at sammenligne har vi undersøgt udvalgte byer i Kongeriget:

- Vejle, der blev angrebet og besat af preussiske tropper allerede den 8. marts, og hvor der efterfølgende har været adskillige tropper igennem både fra syd og senere nord, da freden kom.

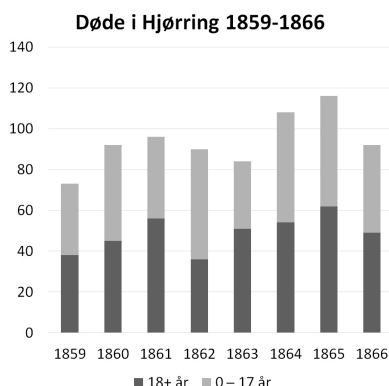
- Hjørring, hvor preussiske tropper rykkede ind den 13. juli, og hvor vi derfor forventede en mindre overdødelighed end i Vejle.
- Slagelse, der ikke oplevede krigshandlinger, men hvor der efter krigen er kommet soldater hjem, der *kan* have medbragt smitte fra fronten.

Dødstallene i disse byer er optalt efter samme metode som sognene på Als. For de tre købstæder i Kongeriget ser man en tydelig stigning i antallet af døde i 1864 i forhold til de foregående fem år. Det statistiske bureau²² forklarede i 1868, at der i 1864 herskede tyfus-, skarlagensfeber- og halsbetændelsesepidemier. Især tyfus plagede både danske og preussiske tropper²³ og sås også blandt civilbefolkningen der, hvor soldaterne var, blandt andet i Skanderborg og Vejle amter.²⁴ I Vejle stiger dødstallet med over 80 %, i Hjørring med cirka 25 % og i Slagelse med under 20 %. For hele Kongeriget er stigningen som sagt omkring 20 %. Det er med andre ord, som vi forventede, men altså også langt fra den stigning, man ser på Als.

Påfaldende er det også, at det for alle tre byer (og hele Kongeriget) gælder, at dødstallet i 1865 overgår det i 1864. Hvorfor dødstallet er så højt i 1865, kan vi kun gisne om. Måske er det et efterslæb fra 1864, måske skyldes det de mange soldater, der vendte hjem fra krigen og havde sygdomme med. Ifølge Danmarks Statistik døde der mange af difteri og strubehoste i 1865 i forhold til de omkringliggende år, men tallene

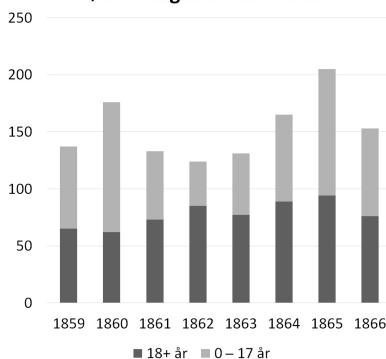

Vejle var en af de byer i kongeriget, der var allerhårdest ramt af sygdomme i 1864.

I Hjørring ankom der først fjendtlige soldater i midten af juli 1864.

Døde i Slagelse 1859-1866

Slagelse undgik besøg af store grupper af soldater i 1864. Til gengæld var dødstallet året efter væsentlig højere.

er kun baseret på de danske købstæder, ikke landsognene. På Als ser vi til gengæld et kraftigt fald i 1865. Mange husker nok sundhedsminister Magnus Heunickes to kurver fra pressemøderne fra corona-epidemiens start. Den stejle orange kurve (som vi gerne ville undgå i 2020) passer her til udviklingen på Als i 1864, mens den grønne, flade kurve mere minder om udviklingen i Kongeriget. Og på ministerens orange kurve var der også et brat fald efter smitten havde toppet – ligesom på Als.

For civilbefolkningen på Als må faldet i dødstallet i 1865, trods krigens nederlag og det nye preussiske styre, have været en mærkbar lettelse. Men for de familier, der havde mistet, var savnet stort. Løjtnant Ramsing blev indkvarteret på palæet hos Arnesens igen i maj:

En anden stor behagelighed for mig er det naturligvis også, at jeg bor hos en så vakker og elskværdig familie som justitsråd Arnesen, desværre er jo dér foregået en stor forandring siden sidst jeg var her; deres lille vakre datter er død for kort tid siden, ... og jeg savner nu ofte det mindste barn, med hvilket jeg så ofte har spøget, hvortil naturligvis kommer, at forældrene ikke ret kunne forvinde tabet; deres gæstelighed er nu blandet med et stille vemod.²⁵

Familien Arnesen flyttede i 1868 tilbage til Danmark, hvor Peter Arnesen blev byfoged i Middelfart. Annas grav findes ikke længere på Augustenborg kirkegård.

Konklusion

Tilstedeværelsen af de mange danske og preussiske soldater på Als i 1864 fik en stor betydning for den lokale civilbefolkning. Befolkningstallet på øen steg markant, uden at infrastrukturen fulgte med, og alle måtte rykke meget tæt sammen. Dødstallet for hele Als mere end fordobledes, svarende til cirka 450 ekstra døde i 1864 i forhold til de fem foregående år. Overdødeligheden var størst i områderne nær den store baraklejr, her især Ulkebøl sogn, hvor dødstallet steg med 190 %. Om de specifikke dødsårsager har vi desværre ikke kildemateriale nok til at sige noget definitivt, men i de tilfælde vi har, var det primært tyfus, som også var det, der ramte soldaterne. Ser vi på dødstallene for de tre hertugdømmer samlet, steg dødeligheden ikke i 1864. Overdødeligheden på Als var et lokalt problem og understreger, at soldaterne var skyld i smitten. Allerede i 1865 var dødstallet på Als tilbage på det normale.

I Kongeriget steg dødstallet med 20 %. Købstæderne Hjørring og Slagelse fulgte denne tendens, men i Vejle, hvor der var soldater stort set hele krigen, ses en stigning på 80 %. Både samlet i Kongeriget og i de tre købstæder forblev dødeligheden høj i 1865, men hvorvidt det skyldes efterslæb fra krigen eller er et tilfælde, er usikkert. Emnet er langt fra udtømt.

Dræbte civile under krigen

Under arbejdet med denne artikel er vi stødt på enkelte civile dødsfald, hvor årsagen direkte kan relateres til krigen og altså skyldes geværkugler, granater og lignende. Listen er ikke fuldstændig, da vi ikke har haft mulighed for at undersøge alle kirkebøger i Slesvig og Jylland. Skulle du kende til flere tilfælde, er du velkommen til at kontakte os.

Als:

- Heinrich Schirmhof, 17 år og lærling i Sønderborg. Blev dræbt af en granat under Sønderborgs bombardement den 2. april 1864.²⁶
- Anne Cathrine Jensen, 19 år og tjenestepige fra Katry. Blev ved "ulykkeligt tilfælde" skudt af en preussisk soldat og døde den 11. september 1864.²⁷

Fredericia:

- Laurits Ludvigsen, 30 år og husmand i Erritsø. Død af skudsår i underlivet den 13. marts 1864.²⁸ Muligvis er det ham, der omtales i en notits i *Berlingske Tidende* den 18. marts 1864:

Ulykkelig Hændelse. For nogle Dage siden hændte sig, ifølge "Fr.Av.", det beklagelige Tilfælde, at en Mand fra Landet, der vilde ind til Fredericia for at hente en Hjordemoder, blev skudt af en af vore Forposter, der flere Gange skal have anraabt Manden, da denne nærmede sig Kjæden, uden at faae Svar.²⁹

- (fornavn ukendt) Cordsen, 58 år og blikkenslager. Skudt under bombardementet den 20. marts 1864.³⁰
- Marius Ammersen, 7 år. Skudt under bombardementet den 20. marts 1864.³¹

Vejle:

- Larsine Dorteia Weiss, 42 år. Skudt under kampen den 8. marts 1864, da hun ville trække sine børn væk fra vinduet.³²
- Martin Hartmann, 39 år og musikus. Skudt under kampen den 8. marts 1864, da han løb ud på gaden for at samle en sabel op, som en dansk soldat havde tabt.³³
- K.E. Caspersen, alder ukendt. Jernbanearbejder. Skudt under fægtningen den 8. marts og død af sine sår den 14. marts 1864.³⁴
- Søren Sørensen, 16 år, fandt sammen med sin ven Henrik en granat i skoven den 16. marts 1864. De tog den med hjem til Søren i Vejle og forsøgte at åbne granaten, der pludselig eksploderede. Søren døde af sine sår samme dag.³⁵
- Henrik Fahnø, 14 år. Se forrige. Henrik døde af sine sår den 31. marts 1864.³⁶
- Elise Petersen, 20 år og sypige. Omkom ved vådeskud den 29. juni 1864.³⁷

Andre:

- Hans Mathisen Falkenberg, 37 år og fra Haderslev. Hans, der i kirkebogen blev beskrevet som sindssvag, bevægede sig for tæt på fjenden og blev skudt. Han døde af sine sår den 26. april 1864.³⁸
- Otto Pedersen, 68 år og gårdmand i Vejrup, nordøst for Bramming. Den 15. maj 1864 gjorde østrigske tropper holdt i byen, og to soldater forlangte øl af Otto Pedersen. Han efterkom ikke ordren hurtigt

nok, og en af soldaterne skød Otto Pedersen i hovedet. En nabo klagede til de østrigske officerer, der straffede soldaten.³⁹

- Heinrich Hinrichsen, 55 år og fra Jarplundgaard. Blev skudt natten mellem den 6. og 7. februar 1864, da han var på vej ind til Flensborg.⁴⁰

Sygdomsleksikon

Tyfus (også kaldet typhoid feber) skyldes bakterien salmonella typhi og smitter fra menneske til menneske gennem fødevarer eller vand, der er forurenet med afføring. Sygdommen giver høj feber, hovedpine og udslæt og i nogle tilfælde diarre. Ubehandlet dør op mod 20 %.

Difteri (også kaldet halssyge) skyldes bakterien corynebacterium diphtheriae. Den er dråbebåren og smitter fra menneske til menneske gennem nys og hoste. Sygdommen giver halsbetændelse, men problemet er især de toksiner, som bakterien danner, og som kan påvirke hjertemusklen, nyrerne og nervesystemet. Ubehandlet dør op mod 50 %.

Skarlagensfeber (også kaldet scarlatina) skyldes streptokokbakterier. Den er dråbebåren og smitter gennem nys og hoste. Sygdommen giver halsbetændelse, feber og et rødt udslæt på kroppen. Ubehandlet er dødeligheden høj.

Alle tre sygdomme kan i dag behandles med antibiotika.

Kilde: Statens Serum Institut og sundhed.dk.

KILDER

Utrykte kilder:

Kirkebøger tilgængelige på sa.dk for følgende sogne:

På Als: Asserballe, Augustenborg, Egen, Havnbjerg, Hørup, Kegnæs, Ketting, Lysbilde, Nordborg, Notmark, Oksbøl, Svenstrup, Sønderborg, Tandslet og Ulkebøl.

I Kongeriget: Faaborg, Fredericia Michaelis, Hjørring Sct. Catarina, Hjørring Sct.

Hans, Hjørring Sct. Olai, Slagelse Sct. Mikkel, Slagelse Sct. Peder, Svendborg Sct. Nicolai, Svendborg Vor Frue og Vejle.

Trykte kilder:

Thisted Amtsavis, 29. marts 1864.

Svendborg Amtstidende, 21. maj 1864.

Berlingske politiske og Avertissements-Tidende, 18. marts 1864.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: "Krig og kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen", *Fra Als og Sundeved*, bind 76. 1998, s. 9-216.

Andersen, Jesper: *Skarlagensfeber*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.sundhed.dk/borger/patient-haandbogen/boern/sygdomme/infektioner/skarlagensfeber/

Backhausen, W.: *Tydsckernes daglige Færd i Jylland, deres Opførsel og Character, skildret af et Øienviðne under Occupationen 1864*, København 1864.

Bentsen, Julius: "Bemærkninger om Bevægelsen i Folkemængden i Danmark i Aarene 1860 til og med 1864", *Ugeskrift for Læger*, 5-12-1868, s. 413-422.

Bentsen, Julius: "Nogle sammenlignende Oplysninger om Sundhedspleiens Organisation", *Ugeskrift for Læger*, 14-11-1863, s. 383-391.

Djørup, Michael: "Om de sanitære Forhold ved den danske Armee i 1864", *Bibliothek for Læger*, januar 1865, s. 1-70.

Feilberg, N.L.: "En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864", *Museum*, 1890, s. 11-40, 81-113, 175-185, 240-254, 291-315, 359-374.

Generalstaben: *Den dansk-tydske Krig 1864*, bind 3. København, 1892.

Hahn, Bertha: *Minder fra Sønderborg og Als*, København, 1913.

Hering, Rainer og Schultz Hansen, Hans (red.): *1864 – Mennesker mellem magterne*, Hamborg, 2015.

Krog Meyer, Christian: "Dagbogs Optegnelser under Krigen 1864", *Museum*, nr. 11, 1896, s. 7-82, 89-124.

Loeffler, F.: *General-Bericht über den Gesundheitsdienst im Feldzuge gegen Dänemark 1864*, Berlin, 1867.

Poulsen, J.P.: "Om de sanitære Forhold ved 6te Inf.-Regiment under Feltoget i 1864", *Hospitalstidende*, nr. 3: s. 9-10, 4: 13-15 og 7: s. 25-28, 1865.

Statens Serum Institut: *Difteri*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/sygdomme-beredskab-og-forskning/sygdomsleksikon/d/difteri

Statens Serum Institut: *Sygdomsforekomst før og efter indførelse af vaccination*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/vaccinationer/boerne-vaccination/sygdomsforekomst-foer-og-efter-vaccination

Statens Serum Institut: *Tyfus*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/sygdomme-beredskab-og-forskning/sygdomsleksikon/t/tyfus

Statens Statistiske Bureau: "Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede", *Statistisk Tabelværk*, femte række, 1905, s. 1-181.

- Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein: *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*, Kiel, 1967.
- Stolz, Gerd: *Kriegsgräber von 1848/51 und 1864 im Kreis Schleswig-Flensburg*, Husum, 1980.
- Trap, J.P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*, København, 1864.
- Wulff, Henrik (red.): *En løjtnant fra 1864. Lieutenant P.E.M. Ramsings breve fra den sidste slesvigske krig*, Aalborg, 1997.

NOTER

- 1 Adriansen 1998, s. 83.
- 2 Statens Statistiske Bureau 1905, s. 81.
- 3 Statistischen Landesamt 1967, s. 29.
- 4 Hering, 2015 s. 142.
- 5 Hering, 2015 s. 303.
- 6 Statens Statistiske Bureau 1905, s. 10.
- 7 Bentsen 1863.
- 8 Trap 1864, s. 379.
- 9 Situationen 1. maj 1864. Generalstaben 1892, s. 26.
- 10 Generalstaben 1892, s. 187.
- 11 Hahn 1913, s. 57.
- 12 Wulff 1997, s. 30f.
- 13 Den danske hær kom til Dybbøl den 7. februar, og hurtigt derefter besatte den preussiske hær de omkringliggende landsbyer, der indtil erobringen af Als var kraftigt belagt med preussiske soldater.
- 14 C. Krog Meyer 1896, s. 78. Notat i dagbog den 24. april 1864.
- 15 En hurtig undersøgelse af Fåborg og Svendborg, hvor der også var lazaretter, viser, at dødstallet her ikke steg mere end i resten af Kongeriget.
- 16 Poulsen 1865, nr. 7, s. 28.
- 17 Christian Krog-Meyer forsøgte dog at hjælpe sin bror Hans. Før erobringen af Als var den preussiske general Goeben, der blandt de civile var kendt som en venlig mand, ofte indkvarteret hos Christian Krog-Meyer i Sottrup. Når man havde en general boende, havde man ikke også en hel deling preussiske soldater. Derfor bad Christian Goeben om at tage ophold på præstegården i Ulkebøl, når preusserne havde erobret øen, et ønske som Goeben efterkom.
- 18 Adriansen 1998, s. 66.
- 19 Lysabild Sogn kirkebog, døde kvindeskøn 1864, nr. 26.
- 20 Feilberg 1890, s. 31. Brev dateret den 3. marts 1864. Ifølge Ullerup kirkebog blev Birgitte Marie Kristiansen, datter af Kristian Kristiansen på Filipsborg, begravet den 5. marts 1864, 3 år gammel.
- 21 C. Krog Meyer 1896, s. 79. Notat i dagbog den 30. april. Christian Krog Meyer boede på den anden side af fronten, og nyheden ankom derfor sent.
- 22 Forløberen for Danmark Statistik.
- 23 Loeffler 1867, s. 18 og Djørup 1865, s. 41.
- 24 Bentsen 1868, s. 417.
- 25 Wulff 1997, s. 91.
- 26 Kirkebog for Sønderborg sogn, døde mænd og kvinder 1864, nr. 45.
- 27 Kirkebog for Ketting sogn, døde kvindeskøn 1864, nr. 23.
- 28 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 24.
- 29 Berlingske, s. 2.
- 30 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 31.
- 31 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 32.
- 32 Kirkebog for Vejle sogn, døde kvindeskøn 1864, nr. 14 og Backhausen 1864, s. 5.
- 33 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 15 og Backhausen 1864, s. 4.
- 34 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 18.
- 35 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 19 og Thisted Amtsavis s. 2.

36 Kirkebog for Vejle sogn, døde mand-
køn 1864, nr. 21.	afdøde 1864, nr. 28.
37 Kirkebog for Vejle sogn, døde kvinde-
køn 1864, nr. 33.	39 Kirkebog for Vejrup sogn, døde mand-
køn, nr. 7 og Svendborg Amtstidende,
s. 2-3.
38 Kirkebog for Haderslev gamle sogn,	40 Stolz 1980, s. 47.

Zusammenfassung

Die grössten Schlachten im Krieg 1864 fanden auf Dybbøl und Alsen statt. In der Zeit zwischen 7. Februar und 29. Juni wirkte die Insel Alsen als Quartier für die dänischen Soldaten, bis die preussischen Soldaten die Insel übernahmen. Die vielen Soldaten führten zu einer Verdopplung der Einwohnerzahl, jedoch ohne, dass sich die notwendige Infrastruktur anpasste. Die Soldaten wohnten zum Teil in den grossen Barackenlager in Ulkebøl, waren aber auch bei Zivilisten untergebracht. Somit wurden die Krankheiten der Soldaten an die Bevölkerung weitergegeben. Eine Aufzählung in den Kirchenbüchern von Alsen 1864 zeigen eine Übersterblichkeit von 108 % in Verhältnis zu den 5 vorangegangenen Jahren. Die höchste Steigung findet man in den Gemeinden, die die meisten Soldaten aufnahmen, nämlich Ulkebøl und Hørup. Der Hafen in Høruphav galt als Verbindung zum Festland. Die Übersterblichkeit in Ulkebøl betrug 190 %, in Høruphav 168 %. 1865 fiel die Zahl wieder im Normalbereich zurück. Im Königreich betrug die Übersterblichkeit in 1864 20 %, und setzte sich in 1865 fort.